

Zdravko Kvržić*

Od ustanovitve gluho-nemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani

From the founding of the deaf-mute institution to the Institute for the Deaf and Hard of Hearing: 123 years of education for hearing-impaired youth in Ljubljana

Izvleček

V Ljubljani izobraževanje gluhih in naglušnih poteka že 123 let. Prvo izobraževanje se je pojavilo v 19. stoletju. Prva ustanova za šolanje je bila odprta v Gorici. Bistven napredek je pomenila ustanovitev Kranjskega ustanovnega zavoda v Ljubljani, znanega tudi kot gluho-nemnica. Zavod je deloval pod različnimi imeni. Zdaj se imenuje Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana. V zavodu danes delujejo vrtec, osnovna šola, srednja šola, dijaški dom Fran Grm, zdravstvena enota in mobilna služba. Šola ponuja izobraževanje za 19 poklicnih smeri. Do mladine, ki obiskuje ZGNL, imajo različni strokovnjaki individualen pristop, s katerim mladino spodbuja k pomembnim dosežkom v šolanju ter k uspešni integraciji v vsakdanje življenje.

Abstract

Education for the hearing-impaired has been taking place in Ljubljana for 123 years. The first education for the hearing-impaired dates back to the 19th century when the first educational institution was opened in Gorizia in 1840. A significant step forward was the establishment of the Deaf-Mute Institution in Ljubljana in 1900, also known as the Deaf-Mute Centre. This operated under different names. In 1966, a new institute was built, which, since 1997, has been called the Ljubljana Institute for the Deaf and Hard of Hearing (ZGNL). Today, the Institute runs a kindergarten, a primary school, a secondary school, the Fran Grm student hostel, a health unit, and a mobile service. The school offers 19 vocational courses. Various professionals have an individual approach to the young people attending the ZGNL, encouraging them to achieve great academic success and to integrate successfully into everyday life.

Ključne besede: gluhi in naglušni, znakovni jezik, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana

* Zdravko Kvržić, diplomirani zdravstvenik, Zavod RS za transfuzijsko medicino v Ljubljani, e-pošta: zdravkokvrzic1987@gmail.com

Keywords: hearing impaired, deaf and hard of hearing, sign language, Institute for the Deaf and Hard of Hearing Ljubljana

Uvod

V prispevku je predstavljeno izobraževanje gluhih in naglušnih od leta 1900 do leta 2023. Prvi zavod iz leta 1900 se je imenoval Kranjski ustanovni zavod, znan tudi pod imenom gluhonemnica. Ustanova je bila namenjena izobraževanju in vzgoji gluhe in naglušne ter neme mladine, katere so takrat imenovali gluhone-mi, kar je danes neprimeren izraz. Zavod za gluhone v Ljubljani je deloval kot privatna ustanova od leta 1900 do 1905. Kot državni zavod pa je deloval od leta 1905 do leta 1919. Zavod je pod imenom Banovinski Zavod za gluhone deloval od leta 1919 do leta 1941. Od leta 1905 do leta 1951 se je uporabljal tudi samo naziv Gluhonemnica. Za zavod sta bili po vojni pomembni dve pridobitvi, in sicer ustanovitev poklicne šole za gluhe leta 1946 ter ustanovitev Učnih delavnic, katerih namen je bil poklicno in delovno usposobiti gluho in naglušno mladino za delo v posameznih poklicih. Z odlokom Vlade Ljudske Republike Slovenije – Sveta za prosveto in kulturo se je gluhonemnica v Ljubljani dne 8. maja 1951 preimenovala v Zavod za gluho mladino v Ljubljani. Nato je prišlo še do novih sprememb v imenih: najprej je bil to Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih (1964–1993), Zavod za usposabljanje slušno in govorno motenih (1993–1997) ter od šolskega leta 1997/1998 Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, ki še vedno nosi isto ime. Ljubljanski zavod je plemenita ustanova, ki tradicionalno varno in skrbno skrbi za svojo mladino. Izraz slušno prizadeti, ki je bil nekoč v veljavi poleg izraza gluhone, je danes zastarel in žaljiv. Pravilen izraz za osebe z delno ali s popolno izgubo sluha je gluhi in naglušni (G/N).

Gluhota in naglušnost

Gluhota in naglušnost sta neozdravljivi stanji, ki delno ali popolnoma onemogočata funkcionalno sprejemanje zvočnih valov iz slišnega območja človeškega ušesa. Izguba sluha otežuje komunikacijo, saj večina ljudi na svetu nima okvare sluha. Redki med njimi znajo uporabljati znakovni jezik za lažjo komunikacijo z G/N. Komunikacija z osebami brez okvare sluha zna biti zelo otežena, naporna ter stresna. Branje z ustnic je zelo zahtevno, ker ljudje brez okvare sluha govorijo z različnim tempom in različno izgovarjajo besede (razločno, nerazločno, moljanje, glasno, tiho, uporaba mask itd.). Zato je v komunikaciji z G/N populacijo zaradi lažjega razumevanja pomembna potrpežljiva, razločna in počasna izgovorjava besed. G/N osebe imajo skromnejši besedni zaklad, saj so pogosto veliko manj izpostavljene jeziku in besedišču. To lahko posledično privede do socialne izoliranosti in duševne stiske ter diskriminacije okolja, ki poslabšuje kakovost življenja na več področjih, kot na primer manjša možnost zaposlitve, otežena integracija itd. Naprava polžev vsadek in pomoč tolmača sta zelo učinkovita na-

čina za lažje sporazumevanje in komunikacijo z osebami brez okvare sluha. Prav tako je velikega pomena pri vsakodnevni komunikaciji G/N uporaba slovenskega znakovnega jezika.

Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (ZUSZJ) določa pravico G/N oseb uporabljati slovenski znakovni jezik in njihovo pravico do informiranja v prilagojenih tehnikah ter obseg in način uveljavljanja pravice do tolmača za znakovni jezik pri enakopravnem vključevanju v življenjsko in delovno okolje ter vse oblike družbenega življenja ob enakih pravicah in pogojih ter z enakimi možnostmi, kot jih imajo osebe brez okvare sluha.¹

SZJ je jezik, ki ga uporabljajo osebe z različno stopnjo izgube sluha in tudi osebe z gluhoslepoto. Temelji na uporabi rok, mimike obraza, oči in ustnic ter na gibanju telesa. SZJ je prvi naravni jezik G/N. Besedna slovenščina je po navadi njihov drugi jezik, naučiti se ga morajo posebej.² Dosežek za celotno gluho skupnost pomeni Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (2002), ki daje gluhim osebam pravico uporabljati slovenski znakovni jezik in tolmača ter jim s tem odpira tudi pravico do enakovrednega informiranja in vključevanja v življenjsko in delovno okolje.³ Vendar ima znakovni jezik šibko sporočilno vrednost. Povprečna G/N oseba uporablja tisoč od približno sedem tisoč razvitih kretenj, medtem ko slovenski jezik obsega več kot sto tisoč gesel in je za gluhe šele drugi, tuj jezik. Zaradi nezmožnosti spremljanja javnih občil (povedanega ne slišijo, zapisano pomanjkljivo razumejo) potrebujejo G/N prilagojen način informiranja.⁴ G/N se sporazumevajo tako z znakovnim jezikom kot tudi oralno, z gledanjem ustnic.⁵ Gledanje je vizualni način sprejema informacij s premikajočih se ustnic.⁶ G/N prek naprave prejemajo zvočne informacije, katere dopolnjujejo z branjem. G/N lahko s poslušanjem uspešno zaznavajo govor, torej v kombinaciji poslušanja in branja z ustnic, kjer so težave z zaznavanjem govora sorazmerne z resnostjo izgube sluha in jih uporaba slušnega aparata bistveno ublaži. Hujša ko je izguba sluha, bolj se oseba zanaša na vid.⁷ Gluhoslepi se sporazumevajo s prilagojenim jezikom, ki temelji predvsem na dotiku.⁸

1 Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (ZUSZJ). <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregled-Predpisa?id=ZAKO1713> (pridobljeno 10. 5. 2023).

2 Sebastjan Bevc, Marija Koser, Tina Lovrec-Krstič, Primož Levart, Kristjan Orthaber, Kristijan Skok, Minea Šučur, Neja Turk, *Kratek priročnik znakovnega jezika: (breaking the silence)*, Maribor: Univerzitetna založba Univerze, 2016, str. 17–18.

3 Andreja Žele, Jasna Bauman, Slovenski znakovni jezik med normo in prakso, *Obdobja*, 30: Meddisciplinarnost v slovenistiki (ur. Simona Kranjc), Ljubljana 2011, str. 577–582.

4 Anita Ivačič, *Gluhi niso gluho-nemi*, Dnevnik. <https://www.dnevnik.si/1042373561> (pridobljeno 3. 6. 2023).

5 Ajda Pfifer, Razvoj jezika in mišljenja pri gluhih otrocih : gluhi otroci gluhih in gluhi otroci slišičih staršev, *Psihološka obzorja*, 19, 2010, št. 4, str. 81.

6 Marjetka Kulovec, *Zgodba gluhe profesorice*, Metina lista. <https://metinalista.si/zgodba-gluhe-profesorice/> (pridobljeno 14. 5. 2023).

7 Kristina Anić Kuhar, Draženka Blaži, Sanja Horvatić et. al., *Upute za prilagodbu ispitne tehnologije na ispitima državne mature* (ur. Sanja Horvatić), Zagreb 2010, str. 33–35.

8 V. R., *Jezik gluhoslepih temelji na dotiku*. <https://www.rtvsllo.si/dostopno/clanki/jezik-gluhoslepih-temelji-na-dotiku/515404> (pridobljeno 4. 6. 2023).

Polžev vsadek (PV) je izmed vseh biomedicinskih pripomočkov najuspešnejša proteza. Imenujemo jo tudi "živčna proteza". Živčna proteza odpravi senzorične in motorične okvare z elektronskimi deli, ki nadomestijo manjkajoče ali okvarjene elemente živčne poti. PV je proteza, ki posamezniku z okvarjenim ali nerazvitim perifernim delom slušne poti omogoča slušne zaznave s pomočjo prevajanja električnih dražljajev. Sprva je bil PV namenjen samo odraslim gluhih oseb, leta 1980 pa so ga prvič postavili tudi otroku. V preteklosti so imeli gluhi samo eno možnost: izobraževanje v šolah s prilagojenim programom s pomočjo znakovnega jezika in branja z ust. Dandanes čedalje več gluhih otrok s pomočjo PV obiskuje redne šolske programe. V zadnjih dvajsetih letih se je tehnologija tovrstnih slušnih pripomočkov razvila v tolikšni meri, da je lahko v pomoč tudi dojenčkom.⁹

Socialni položaj in izobraževanje gluhih in naglušnih oseb skozi zgodovino

Socialni položaj in izobraževanje G/N oseb je možno zaslediti že v starem veku. Odnos do njih je bil precej zaničevalen in podcenjujoč. G/N so imeli za nespametne in nekoristne. Dolgo obdobje je moralo preteči, da so jih začeli humano integrirati v družbo. Diskriminacijo je možno zaslediti že v antičnih časih. Šele v 16. stoletju je peščica posameznikov začela pozitivno razmišljati in izražati mnenja o G/N. Hkrati so v tem obdobju nekateri posamezniki to populacijo obravnavali enakopravno, ker so vedeli, da so prav tako kot osebe brez okvare sluha tudi oni inteligentni in sposobni komunikacije, izobraževanja ter vzgoje. V tem obdobju so se začele uporabljati prve preproste kretnje za lažjo komunikacijo, pojavil se je tudi prvi učitelj gluhih in naglušnih. V 17. stoletju je izšla knjiga, v kateri se omenja učenje G/N. Večji napredek v izobraževanju se je začel v 18. stoletju z različnimi študijami in z ustanovitvijo prvega javnega zavoda za gluhoneme v Parizu. Takrat se je tudi začel razvijati prvi sistem kretenj (znakovni jezik). V drugi polovici 19. stoletja je sledil zaton znakovnega jezika, v vsakodnevni uporabi pa so ga začeli uveljavljati v drugi polovici 20. stoletja. Na Slovenskem se prva izobraževanja gluhih in naglušnih omenjajo v 19. stoletju, ko se je šolstvo zanje postopoma in z zamudo uveljavljalo. V primerjavi s preteklostjo imajo danes G/N v razvitih državah najboljše možnosti za izobraževanje in integracijo, vendar je za njihov večji napredek in uveljavljanje v družbi še vedno treba vložiti veliko strokovnega dela.

Grki in Rimljani so G/N odrekli vsako možnost izobraževanja.¹⁰ Rimljani

9 Anton Gros, Jagoda Vatovec, Ali je vstavek polževega vsadka varna metoda rehabilitacije in rehabilitacije gluhosti?, *Zdravniški vestnik*, 80, 2011, številka 5, str. 371.

10 Anton Rudež, *Zgodovina in sedanja metoda njih vzgojevanja: 25 slik*, Gorica: Goriška tiskarna" A. Gabršček, 1894, str. 2–3.

so jim odrekli vsakršne državljanske pravice. Niso smeli voliti, bili so tudi brez pravice, da komu kaj darujejo. G/N so morali imeti posebnega oskrbnika, če so podedovali premoženje. Tako je napisano tudi v zakoniku cesarja Justinijana iz leta 526. V srednjem veku so v nekaterih evropskih deželah ustanavljali posebne azile ali pa so zanje skrbeli nekateri samostani. Tako je bilo na primer v Srbiji.¹¹ Filozof Aristotel je bil prepričan, da so bili ljudje z okvaro sluha nespametni in nezmožni razuma. Italijanski zdravnik Gerolamo Cardano je bil prvi zdravnik, ki je v 16. stoletju G/N priznal sposobnost razmišljanja. V publikaciji *De Inventione Dialectica* iz leta 1521 je nizozemski pionir humanistični pedagog Rudolfo Agricola izjavil, da je G/N mogoče naučiti jezika. To je ena najzgodnejših pozitivnih izjav o gluhosti.¹² Pedro Ponce de León (ok. 1508–1584) je bil španski benediktinski menih, kateremu pogosto pripisujejo, da je bil »prvi učitelj G/N«. Ponce de León je v šestnajstem stoletju v samostanu San Salvador v Oñi učil G/N otroke brati, pisati, govoriti in komunicirati s preprostimi kretnjami. Med njegovimi prvimi učenci sta bila dva gluha brata Francisco in Pedro iz aristokratske družine de Velasco. Gluhota je bila v tej družini pogosta, verjetno zaradi genetskih faktorjev kot posledica porok med bratranci in sestričnami iz prvega kolena, da bi zaradi finančnih razlogov preprečili razpad družinskih posestev. Od osmih otrok v družini de Velasco jih je bilo pet G/N (Juliana, Bernardina, Catalina, Francisco in Pedro). Po ukazu njihovega očeta don Juana Fernándeza de Velasca so G/N otroke iz družine de Velasco pošiljali v samostane, da bi postali nune in menihi. Oče se je svojih otrok sramoval in jih je tako skril pred širšo javnostjo, s tem pa tudi preprečil, da bi nekega dne imeli potomce. Poleg dveh bratov iz družine de Velasco je Ponce de León učil še okoli deset do dvanajst G/N otrok iz drugih družin.¹³ Kako G/N učiti govora in ročne abecede, je v knjigi z naslovom *Reducion* (1620) opisal Juan Pablo Bonet. Njegovo pravilo se je glasilo, da je vid sredstvo, ki naj ga učitelj s pridom uporablja pri pouku G/N. Učil je tako, da so učenci črke najprej zapisovali, nato pokazali s prsti ter jih na koncu izgovarjali in brali. Ustanovitelj kretalno-pisalne metode pouka gluhih, francoski duhovnik Charles-Michel de l'Épée je v osemnajstem stoletju od G/N učencev zahteval, naj berejo, pišejo ter razumejo. Napisal je nekaj temeljnih študij o vzgoji in izobraževanju G/N.¹⁴ De l'Épée je ustanovil prvi javni zavod za G/N v Parizu;¹⁵ prvi je uporabil znakovni

11 Bogdan Jakopič, Bogdan Knavs, Duhovniki začetniki pouka za gluhe, *Konferenca Gluhi v Ljubljani nekoč in danes* (ur. Petra Rezar), Ljubljana 2014, str. 24.

12 Jack R. Gannon, *Deaf Heritage: A Narrative History of Deaf America*, Maryland: Silver Spring Md.: National Association of the Deaf, 1981, str. 18.

13 De Chaves, T. L., & Soler, J. L., Pedro Ponce de León, *First Teacher of the Deaf. Sign Language Studies*, 1005, 1974, št. 1, str. 48–63.

14 Aljoša Redžepović in Matjaž Juhart, *80 let organiziranega delovanja gluhih in naglušnih na Slovenskem: (1931–2011)*, Ljubljana: Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije, 2011, str. 45–46.

15 Per Erissun, *The history of deaf people : a source book*, Örebro: Dauf, 1993, str. 52; Isaac Peet Lewis, The influence of the life and work of the abbe de l'Épée, *American Annals of the Deaf*, 35, 1890, št. 2, str. 138.

jezik, in sicer francoski znakovni jezik, v šoli za G/N otroke v Parizu in začel standardizirati sistem kretenj. Thomas Gallaudet in Laurent Clerc sta ustanovila prvo šolo za G/N v Hartfordu v Ameriki, v kateri sta poučevala G/N v ameriškem znakovnem jeziku (1817/18), prva univerza za G/N pa je nastala leta 1864 v Washingtonu, ZDA. Znakovni jezik je ostal dominantna metoda poučevanja v izobraževalnem sistemu v Evropi in Ameriki vse do mednarodnega kongresa o izobraževanju G/N leta 1880 v Milanu, ki je prepovedal uporabo znakovnega jezika v izobraževanju G/N in v razvitih državah in njihovih kolonijah uvedel izobraževanje po oralni metodi. Zaradi sprejetja milanskega sklepa je izobrazbeni nivo pri G/N zelo nazadoval, ker večina G/N, rojenih v slišočih družinah, nima možnosti za stik z znakovnim jezikom doma, temveč šele ob vstopu v šolo – kar nujno vodi v zamudo pri usvajanju jezika. V tem času se je uporaba znakovnega jezika ohranila predvsem pri vsakodnevni komunikaciji, umetnosti in kulturi.¹⁶ Oralna metoda ni prinesla pričakovanih rezultatov, saj so G/N odhajali iz šole polpismeni in nepismeni ter duševno revni.¹⁷

V letih od 1970 do 1976 se je v ZDA izoblikovala metoda poučevanja G/N, ki jo imenujejo »totalna komunikacija«, saj zajema vse modalitete jezikovnega (govorni in znakovni jeziki) in nejezikovnega izražanja (simboli, pantomima). Dolgoletne zahteve po (ponovnem) priznanju znakovnih jezikov v izobraževalnem sistemu so nazadnje obrodile sadove, ko so nekatere evropske države uzakonile znakovne jezike kot manjšinske jezike.¹⁸ Totalno oz. diferencirano komunikacijo je UNESCO leta 1985 definiral kot metodo pouka G/N, ki vključuje primerne slušne, ročne in ustne načine sporazumevanja, tj. mimiko, geste, branje, pisanje in vse druge načine, ki zagotavljajo večjo jasnost in olajšujejo sporazumevanje. Vodilo totalne (diferencirane) komunikacije je »razumeti in biti razumljen«.¹⁹

Začetki izobraževanja gluhih in naglušnih na Slovenskem

Začetki izobraževanja G/N populacije na Slovenskem segajo v obdobje Avstro-Ogrske. Pred letom 1900 sta na Slovenskem delovali dve ustanovi, kjer je bila mladina sprejeta. Pogosto so otroci morali zapuščati svoje domove in se šolati zunaj slovenskega ozemlja. To ni obrodilo večjega uspeha, razen bistvenega odtujevanja od lastne družine, svojega jezika in od svojih korenin. Odhodi v tujino so pri otrocih zagotovo povzročali veliko stresa in negotovosti. Z ustanovitvijo ljubljanskega zavoda pa so se izobraževanje, vzgoja in integracija začeli bistveno

¹⁶ Simona Rogič Ožek, Matic Pavlič, Katja Krajnc et al., *Koncept umestitve slovenskega znakovnega jezika v slovenski šolski prostor*, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2019, str. 7.

¹⁷ Žele, Bauman 2011, str. 577–582.

¹⁸ Ožek, Pavlič, Krajnc et al. 2019, str. 7.

¹⁹ Žele, Bauman 2011, str. 578.

izboljševati, saj je to tudi pomenilo, da so otroci lahko ostali v varnem zavetju svoje dežele.

Prvi zapiski o G/N na Slovenskem se najdejo v poročilih okrog leta 1830. Takrat so prvi dobrotniki začeli misliti na njihovo vzgojo, oskrbo, njihov pouk in na njihovo izobrazbo.²⁰ Posamezni napredni učitelji so prvi poskušali izobraževati gluhe. To so bili Anton Jarc, Anton Pagon, Anton Valentin Toman in Janez Koprivnik.²¹ Na Slovenskem je bil prvi zavod za gluhe in naglušne ustanovljen leta 1840 v Gorici. V njem so vzgajali in izobraževali otroke slovenske in italijanske narodnosti z goriškega, videmskega, istrskega in tržaškega območja. Gluhi in naglušni dečki iz drugih predelov Slovenije so se šolali v Gradcu, Linzu in Celovcu.²² Financiranje šolanja otrok, ki so se šolali v tujini, je potekalo prek ustanov za G/N. Problem pri izobraževanju v tujini je bil s tem, da so se otroci odtujevali od svojcev, zlasti če so se izobraževali v nemškem jeziku, a so bili iz slovenskih družin.²³ G/N deklice iz Kranjske pa so se skupaj z deklicami brez okvare sluha šolale v samostanski šoli v Šmihelu pri Novem mestu. Šola v Šmihelu je bila odprta od leta 1886 do leta 1904, dokler ni bila ljubljanska šola podržavljena, deklice pa so bile premeščene v Ljubljano.²⁴ V Portorožu je bila šola ustanovljena 28. novembra 1945 z nazivom Gluhonemnica za Slovensko Primorje. Delovati je začela 1. januarja 1946. S priključitvijo Primorske k Sloveniji leta 1954 se je šola preimenovala v Zavod za gluho mladino. Danes se ta ustanova imenuje Center za korekcijo sluha in govora Portorož. V Mariboru je bil 29. junija 1962 ustanovljen Center za korekcijo sluha in govora, ki je deloval v okviru Zdravstvenega doma Maribor. Center je leta 1981 postal samostojen in se leta 1997 preimenoval v Center za sluh in govor Maribor.²⁵ V Ljubljani se je šolanje gluhe in naglušne mladine pričelo leta 1900 z odprtjem Kranjskega ustanovnega zavoda za gluho-neme v Ljubljani. Današnja ustanova se imenuje Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL) in stoji na Vojkovi cesti 74. Danes se v Sloveniji gluhi in naglušni otroci lahko izobražujejo v naslednjih treh vzgojno-izobraževalnih zavodih: ZGN Ljubljana, CSG Maribor, CKSG Portorož. V omenjene zavode so otroci usmerjeni na podlagi Zakona o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (Uradni list RS, št. 58/11, 40/12

20 Arhiv Republike Slovenije, SI AS-2032 ZGNL, fasc. 3: Kronika zavoda 1900–1950.

21 Bogo Jakopič in Ljubomir Savič, *Pota do besede: pregled vzgoje, izobraževanja in usposabljanja slušno prizadetih na Slovenskem*, Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, 1986, str. 63–153.

22 Tanja Majer, Ljiljana Batič, Aleksandra Turk Haskič, Gluhi in naglušni otroci in mladostniki v procesu vzgoje in izobraževanja – analiza stanja od leta 1995 do 2005 in vizija nadaljnjega razvoja področja, *Gluhi, naglušni in gluhoslepi na področju izobraževanja* (ur. Aljoša Redžepovič, Matjaž Juhart), Ljubljana 2005, str. 22.

23 Vodstvo zavoda, *Prvo letno poročilo Kranjskega ustanovnega zavoda za gluho-neme*, Ljubljana: Kranjski ustanovni zavod za gluho-neme v Ljubljani, 1907, str. 5.

24 Bogo Jakopič, Začetek kranjskega ustanovnega zavoda za gluho-neme v Ljubljani, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 18, 1970, št. 3, str. 153; Jakopič, Savič 1986, str. 43–54.

25 Majer, Batič, Tusk - Haskič 2005, str. 22.

- ZUJF, 90/12, 41/17 - ZOPOPP, 200/20 – ZOOMTVI) in Zakona o celostni zgodnji obravnavi predšolskih otrok s posebnimi potrebami (Uradni list RS, št. 41/17).²⁶

Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme v Ljubljani

Naloge kranjskega zavoda so bile, da gluhe in naglušne otroke ženskega in moškega spola versko in moralno vzgaja in izobražuje, da jih pripravlja za razne poklice in da učitelje osnovnih šol poučuje o specifičnih metodah izobraževanja gluhonemih, s čimer je zavod sočasno dobil tudi pravico pripravljati učitelje za gluhe. Gojence so sprejemali vsako drugo leto, in to samo tiste, ki so bili gluhi ali toliko naglušni, da glasovnega govora niso mogli sprejemati po redni poti, da so bili stari od 7 do 12 let, da so bili sposobni za pouk, kar so s posebnim sprejemnim izpitom pred komisijo tudi potrdili, kakor tudi, da so bili telesno zdravi. Strogo je bilo prepovedano sprejemati duševno prizadete, epileptike, učence s kožnimi boleznimi in z večjimi okvarami. Prva leta je bilo sprejetih 26 učencev v prva dva razreda, medtem ko je šolanje trajalo 8 let.²⁷ Učni predmeti v prvem letu so bili verouk, jezik, ki se je delil na artikulacijo, vaje v izgovoru, branje z ustnic, nazornost in govorne oblike, branje, pisanje, proste govorne vaje in pravopis, računstvo z geometrijskimi oblikami; nato neki predmet, ki ni bil v programu natančno definiran, a bi ustrezal današnjemu predmetu spoznavanje narave in družbe in se je imenoval: tisto, kar je gojencem najpotrebnejše iz naravoslovja, zgodovine, zemljepisa, a s posebnim ozirom na »dom in domovino«, nato lepo pisanje, risanje, telesne vaje, žensko in moško ročno delo, učenje in pouk iz gospodinjstva, kmetijstva in sadjarstva. Učna metoda je bila glasovno-jezična, medtem ko so pisno izražanje gojili ves čas šolanja. Naravno kretnjo so smeli uporabljati le, če je imela praktično korist, in to kot prvo sredstvo sporazumevanja, kot pomožno sredstvo za podajanje in pojasnitev novih pojmov in kot sredstvo za izpraševanje gluhih in naglušnih otrok z namenom, da bi razumeli naučeni govor. Ustna kretnja je bila izključena iz pouka. Ker je bil učni jezik slovenski, G/N otroci nemške narodnosti z območja Kranjske niso bili sprejeti v ljubljanski zavod, temveč so jih v breme obligacij poslali v avstrijske zavode za gluhoneme.²⁸

Leta 1907 se je na zavodu pouk izvajal po nemški glasovni metodi, razširjeni po svetu. Namen metode je bil, da se G/N otroci od rojstva naučijo glasovnega govora, ki ga uporabljajo polnočutni ljudje že od svoje mladosti v medsebojnem sporazumevanju. Otrokom, ki so pozneje oglušeli, je zbujal ali pa ohranjal ta govor. Naravne kretnje so smeli uporabljati, če so bile potrebne za prvo razume-

26 Odgovor na elektronsko sporočilo Sektorja za izobraževanje otrok s posebnimi potrebami, Direktorata za predšolsko vzgojo in osnovno šolstvo. 2. 2. 2003.

27 Jakopič, Savič 1986, str. 54.

28 Ibid.

Kranjski ustanovni zavod za gluhošolstvo, 1901 (www.dLib.si).

vanje in kot za ponazorilo. Na zavodu so imeli verouk, pouk v risanju in v ročnih delih. Prostoročno risanje se je izvajalo v vseh razredih. Namen je bil usposabljanje učence, da so pravilno opazovali naravne oblike, hišne in strokovne predmete po obliki in barvi, in da so se naučili pravilno risati to, kar so videli. V višji skupini so poleg prostoročnega poučevali tudi geometrično risanje. Pouk ročnih del pri fantih je bil iz pletenja, lahkih lesnih del, lepenkarstva in modeliranja. Namen tega pouka je bil, da se je gojencem zavoda dala priložnost, pripravljati se po navodilih učiteljev za poklic obrtnika. Pouk pri ročnih delih se je izvajal že na najnižji stopnji, in sicer s pletenjem. Nato se je pouk izvajal v lahkih lesnih delih. V delavnici za lepenkarstvo so gojenci izdelovali šolske mape, okvire, stojala, škatle itd. Sposobnejši gojenci višje stopnje so se seznanjali tudi s preprostim knjigovestvom. Modeliranje se je poučevalo nekoliko zaradi risanja, nekoliko zaradi drugih strok, kot sta rezbarstvo in kamnoseška dela. Pri pouku v strugarski delavnici so se učenci učili prirejanja lesa za struženje, pri mizarstvu pa so izdelovali preproste predmete za domačo uporabo. Hkrati so se učili različnih načinov obdelovanja lesa. Deklice so izvajale ročna dela iz kvačkanja, pletenja, šivanja in vezenja. Deklice in fanti so imeli tudi telovadbo.²⁹ Z izbruhom prve svetovne vojne se je šolanje na zavodu ustavilo. V šolskem letu 1914/1915 je zavodsko poslopje zasedlo vojaštvo. Deželna vlada je 25. oktobra 1914 do nadaljnjega odredila odložitev pouka. Na odredbo deželne vlade so pričeli pouk v VI. razredu dne 3. februarja 1915. Leta 1917/1918 je še vedno deloval en razred, ker je bilo v drugih prostorih vojaštvo.³⁰

²⁹ Vodstvo zavoda 1907, str. 3–5.

³⁰ Ibid.

V obdobju po končani prvi svetovni vojni se je ravnatelj zavoda Fran Grm trudil uvesti čim več šolskih reform, s katerimi bi izboljšal kakovost šolanja gluhe in naglušne mladine in povečal ugled zavoda.

Pouk je bil postopoma razširjen s šest na osem razredov. Uveden je bil študij v vseh podrobnostih za poznavanje gluhega otroka in vseh pomanjkljivosti, ki jih povzroča gluhoti v razvoju takega otroka, zlasti v duševnem oziru. Ravnatelj Grm je zato dve leti po dve uri tedensko predaval zavodskim učiteljem o strokovni literaturi in jim dajal smernice za izpopolnitev strokovnega znanja. Uveden je bil študij raznih metod pouka gluhih otrok. Izboljšan je bil pouk po vseh razredih s posebnim ozirom in poudarkom na čisti artikulaciji zaradi jasnega učenčevega govora. Učiteljstvo je prebiralo strokovne knjige in revije za spoznavanje pouka gluhih v tujini. V razrede so bili uvedeni vsi učni predmeti osnovnih šol.³¹ Z dolgoletno pedagoško prakso obogateni odlični slovenski učitelji gluhih so po prvi svetovni vojni ustvarili dokaj dober učni program in načrt za izobraževanje gluhe mladine v osnovni šoli. S tem so položili trden temelj za nadaljnjo rast specialnega šolstva za gluho mladino na osnovni stopnji.³² Leta 1930 je novi šolski zakon in prvi tovrsten v državi dal temelj za ureditev šol za duševno prizadete. Zaradi novega zakona je bilo veliko usklajevanja in pisanja novih pravilnikov in učnih načrtov, ki jih do takrat še niso imeli.³³ Kakovostno nov element se je pojavil v zavodu 1. 1937, ko so prvič odprli pripravljalni razred za G/N otroke. V pripravljalnem razredu so delno že obvladali artikulacijo in osnove pasivnega govora ter pisanje po globalni metodi, tako da je bil uspeh teh otrok v rednih razredih mnogo boljši. Na žalost je vojna prekinila to delo, tako da je bil tak razred obnovljen šele v šol. letu 1947/48. Ker ni bilo posebne ustanove za odpravljanje motenj govora, je ljubljanski zavod v svoji sestavi odprl tudi logopedski oddelek z ambulantnim sistemom zdravljenja, tako da so se posamezni surdopedagogi posvetili izključno logopedskemu delu.³⁴

Na področju logopedije in surdopedagogike ugledni slovenski strokovnjaki že od 20. let prejšnjega stoletja pišejo članke, priročnike, učbenike itd. za gluho in naglušno mladino, s katerimi nenehno strokovno ter skrbno izboljšujejo izobraževanje in usposabljanje svojih gojencev. Hkrati pa s tem dvigujejo ugled svoje plemenite ustanove v družbi in odpravljajo različne stigme, diskriminacijo gluhih in naglušnih ljudi in predsodke do njih. Pogost način diskriminacije, s katerim se srečuje gluha in naglušna populacija v svetu, je tudi nezainteresiranost okolice za komunikacijo in sporazumevanje z njimi, pogosto se jih neupravičeno podcenjuje kot nespretni in manj sposobni itd.

31 Arhiv Republike Slovenije, SI AS - 2032 ZGNL, fasc. 3: Kronika zavoda 1900–1950.

32 Jakopič, Savič 1986, str. 126.

33 Anton Skala, Nekaj misli ob štiridesetletnici, *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (ur. Rudolf Dostal, Drago Supančič), Ljubljana 1940, str. 17.

34 Jakopič, Savič 1986, str. 63–71.

Zavodski učitelji Ivo Erbežnik, Vita Zupančič in Vilko Mazi so že leta 1921 izdali lepo litografirano čitanko za prvi razred. Leta 1923 je pedagog Vilko Mazi uredil posebno *Čitanko za izredne osnovne šole*.³⁵ Direktor Fran Grm je postavil temelje temu delu s svojo knjigo *Študij fonetike* (1935); to delo je znatno razvil potem Vilko Mazi, ki je poleg praktičnega dela napisal tudi dve knjigi: *Govorne motnje* (1935) in kasneje, 1. 1948, *Preprečevanje in zdravljenje jecanja*. To je nato zelo moderno teoretično in praktično obdelal Zdravko Omerza s svojimi strokovnimi deli.³⁶ Pred vojno je deloval v tem zavodu tudi pedagog Vinko Rupnik, ki je z učenci pripravljaj, urejal in opalografiral otroški list za gluho mladino Sonček (1937–1941). Ta je s sodelavcem Erbežnikom oblikoval prisrčno glasilo. Sonček je bil uvod v skupino listov, ki so jih brali in izdajali gluhi učenci ob podpori učiteljskega kadra še v nadaljnjih letih (*Naš svet* 1951–1961, *Naš prijatelj* 1969–1970). Zavodski pedagog Karel Puhar je že pred vojno pisal v listu *Glas nedužnih* o globalni metodi. V razdobju med obema vojnama je zavodski katehet Alojzij Tome izdal *Katekizem za gluhooneme* (leta 1939), ki je bil opremljen s slikami v barvah. Leta 1944 pa je izšel avtorjev droben molitvenik za gluhooneme. Logoped Zdravko Omerza je napisal številna hvalevredna dela. Med vestnimi sodelavci Zavoda, ki so nenehno stremeli po razvoju in napredku ter pisali številne članke in samostojna dela, je bil vsekakor zavodski pedagog Emil Ulaga, ki je bil urednik časopisa *Naš svet* (1951–1961). Med pomembnimi pedagogi so bili tudi Zvonko Ermenc, Jože Kmetec, Jožica Glažar, Ela Erker, Milena Šubert, Majda Puhar, Dragga Ulaga, Janko Blažej itd.³⁷ V današnjem času se Slovenija lahko še vedno pohvali s številnimi prizadevnimi in marljivimi strokovnjaki.

Ministrstvo za prosveto je z odlokom z dne 15. januarja 1937 pri Banovinskem Zavodu za gluhooneme osnovalo posebno šolo za učence v gospodarstvu, v katero so prišli učenci po končani šoli za G/N ali po dopolnjeni določeni starosti. Tako so jim omogočili izučevanje za obrt. Omeniti je treba tudi delo zavoda za učence, ki so končali zavodsko šolo. Potekalo je prek Podpornega društva za gluhoonemo mladino v Ljubljani, ki je bilo ustanovljeno pri zavodu 10. decembra 1930. Društvo je odobrila banska uprava Dravske banovine pod št. II. - 34426 z dne 22. novembra 1930 kot humanitarno društvo, ki do polnoletnosti moralno in materialno pomaga gluhi in naglušni mladini z namenom, da bi čim večje število gluhih in naglušnih mladih obiskovalo šolo in da učencem, ki so končali šolo, a so revni, omogoči, da z javnimi predavanji in po brošurah dojamejo resnično potrebnost šolanja G/N, da se poučijo o gluhoti in o njenih posledicah; da pomaga reševati

35 Bogo Jakopič, Delež slovenskih učiteljev gluhih pri strokovnem in splošno izdajateljskem delu, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970, str. 6–15.

36 Jakopič, Savič 1986, str. 63–71.

37 Jakopič 1970, str. 6–15.

vsa vprašanja, ki zadevajo gluhoneme, osnuje podružnice ali poišče zastopnike gluhih in naglušnih v vseh občinah in okrožjih v Sloveniji.³⁸

Leta 1940 je ljubljanski zavod od uprave dravske banovine dobil zagotovilo o povečanju zavoda. Začetna dela je aprila 1941 prekinila druga svetovna vojna.³⁹ Med drugo svetovno vojno okupator ni zasedel zavoda, zato je bilo mogoče med vojno ohraniti zavod brez poškodb. Vojaške patrulje so dvakrat zavod pregledale od vrha do tal. Ker je bil Zavod za slepo mladino v Kočevju od bomb hudo poškodovan, so se vsi slepi leta 1944 preselili iz Kočevja v ljubljanski zavod za gluhe. Zaradi varnosti pred bombnimi napadi je bilo poleg zavoda zgrajeno zaklonišče, kamor so se gojenci in uslužbenci med alarmom podnevi ali ponoči zatekli 136-krat. Ker je bilo v Ljubljani mnogo učiteljev beguncev iz krajev, ki so jih zasedli Nemci, je ljubljanski zavod sprejel v službo sedem učiteljev beguncev in eno učiteljico. Ti so vzgajali gojence zunaj šolskega pouka, pomagali v pisarni in v zdravstveni službi. Med to vojno je bil na zavodu odprt logopedski oddelek za ljubljanske logopede. Oddelek se je izkazal kot zelo potreben in koristen in dosegal je lepe uspehe.⁴⁰ Med štiri leta dolgo okupacijo v drugi svetovni vojni je bil po vsej verjetnosti v rabi stari učni načrt s spremembami, ki jih je zahtevala okupacijska oblast. Pouk je bil okrnjen, učencev je bilo v zavodu manj, ker so bile med tremi okupacijskimi oblastmi pokrajinske meje in so učenci iz Štajerske in Gorenjske ostali doma. Tudi nekaj učiteljev gluhih je bilo interniranih zaradi sodelovanja z Osvobodilno fronto. Tako je šolstvo te dobe v splošnem le životarilo.⁴¹ Po drugi svetovni vojni so potrebovali prostore za 200 učencev.⁴²

Za zavod sta bili po drugi svetovni vojni pomembni dve pridobitvi: ustanovitev Poklicne šole za gluhe leta 1946⁴³ in ustanovitev Učnih delavnic, katerih namen je bil poklicno in delovno usposobiti gluhe in naglušne osebe za delo v posameznih poklicih.⁴⁴

Iz dopisovanja ljubljanskega ravnateljstva iz leta 1950 z velikim podpornikom, duhovnikom Franom Ksaverjem Meškom je razvidno, da so v tem obdobju za otroke imeli pionirsko organizacijo, v kateri je bilo več krožkov (šahovski, telesno-vzgojni, čitalniški in prijateljev narave). Imeli so tudi postajo mladih tehnikov, ki je na koncu šolskega leta 1948/49 kot najboljša dobila zastavico mesta Ljubljane.

38 Jakopič, Savič 1986, str. 63–71.

39 Arhiv Republike Slovenije, SI AS - 2032 ZGNL, fasc. 3: Kronika zavoda 1900–1950.

40 Mirko Dermelj, Zgodovinski dogodki našega zavoda, *Jubilejni zbornik Zavoda za gluho mladino v Ljubljani 1900–1950* (ur. Zvonko Ermenc, Vera Kmetec, Zora Planecki), Ljubljana 1950, str. 16.

41 Jakopič, Savič 1986, str. 126.

42 Arhiv Republike Slovenije, SI AS -2032 ZGNL, fasc. 1: Poročilo za leto 1946.

43 Dunja Dobaja, Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 2, str. 81–88.

44 Bojan Kandare, Program dela in razvoja učnih delavnic Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970, str. 45.

Kranjski ustanovni zavod za gluhooneme, 2023 (foto Zdravko Kvržić).

Veliko veselje leta 1950 je bila zmaga najboljših mladih šahistov iz zavoda, ki so trikrat tekmovali z gimnazijci in vedno zmagali. Otroci so zelo radi telovadili in ob proslavi 50-letnice so nastopili v gledališču. Imeli so tudi razstavo risb, ročnih del, učil in izdelkov odraslih gluhih. Otroci so imeli radi šolski pouk in so se zavedali pomena izobrazbe za vsakdanje življenje. Zavod je imel tiskarno, knjigoveznico, litografijo in keramično delavnico.⁴⁵ Z odlokom Vlade Ljudske Republike Slovenije – Sveta za prosveto in kulturo se je gluhoonemnica v Ljubljani dne 8. maja 1951 preimenovala v Zavod za gluho mladino v Ljubljani.⁴⁶ Nato je prišlo še do novih sprememb v imenih, in sicer Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih (1964–1993), Zavod za usposabljanje slušno in govorno motenih (1993–1997)⁴⁷ ter od šolskega leta 1997/1998 Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana,⁴⁸ ki danes še vedno nosi isto ime.

45 Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1597/008/015_00001, Pismo ravnateljstva Gluhoonemnice v Ljubljani s Franom Ksaverjem Meškom 22. 12. 1950. SI_PAM/1597/008/015_00001.

46 Arhiv Republike Slovenije, SI AS - 2032 ZGNL, fasc. 1: Odločba o preimenovanju gluhoonemnice v ZGM, 8. 5. 1951.

47 Grabnar 2017, str. 88.

48 Zavod za gluhe in naglušne, *Kratka zgodovina našega zavoda, Hura šola*, Ljubljana 1997/1998, str. 5.

Kranjski ustanovni zavod – gluhonemnica nekoč in danes

Stavbe gluhonemnice niso razširili, se je pa leta 1966 zavod preselil v večje prostore na Vojkovo cesto za Bežigradom v Ljubljani. Leta 1988 je bil zavod prenovljen.⁴⁹ Stara gluhonemnica je bila leta 1967 dodeljena Onkološkemu inštitutu in danes se imenuje stavba B.⁵⁰

Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana

V ljubljanskem zavodu je bila skrb za G/N prisotna skoraj vsa leta od ustanovitve, četudi v raznih oblikah, odvisno od stopnje razvoja avdio pedagoške prakse po svetu, strokovne izobraženosti in vneme pedagogov ter ne nazadnje od možnosti nabave dragih elektroakustičnih aparatov. Do leta 1970 so avdio pedagoško prakso v Ljubljani razdelili na štiri obdobja: 1. Obdobje najobičajnejše pomoči naglušnim učencem z glasnejšim govorom v letih do 1938. 2. Obdobje govora v otrokovo dlan in v uho z bližine do leta 1951. 3. Obdobje začetnega avdio pedagoškega dela z merilnimi in ojačevalnimi aparati, strokovnega študija, uvajanja novih metod in prvih uspehov slušne vzgoje. To obdobje je trajalo do leta 1964. 4. Četrto obdobje se je začelo leta 1964 s poživljeno avdio pedagoško dejavnostjo in z organizacijo potrebnih strokovnih služb, tudi v ljubljanskem zavodu, in je v letu 1970 še trajalo.⁵¹

Premik v usposabljanju in dosežkih je bil do leta 1970 z lepo izoblikovanim govorom, solidnim splošnim in strokovnim znanjem ter z delovno pripravljenostjo. Otroci v tem obdobju niso več prihajali v zavod s sedmim letom starosti, temveč so bili zajeti v habilitacijo že v zgodnji otroški dobi, zlasti v dobi govornega razvoja. Ustanovljeni so bili predšolski oddelki za majhne otroke od tretjega leta starosti naprej, v katerih je bil poudarek na oblikovanju govora s pomočjo sodobnih slušnih amplifikatorjev (slušni aparati). Uspehi so bili občudovanja vredni. Mnogo otrok je tako v teh oddelkih pridobilo dokaj lep naraven govor, ki je bil pogoj za nadaljnjo otrokovo rast v osnovni in poklicni šoli ter pri vključevanju v družbo. V šoli so imeli specialna učila in knjige. Strokovni delavci z zavoda so napisali precej specialnih učbenikov, zlasti za nižjo stopnjo osnovne šole, kjer so te knjige še posebej potrebovali.⁵²

49 Dobaja 2017, str. 88.

50 Jurij Lindtner, Janez Škrk, *Sedem desetletij začasnosti Onkološkega inštituta v Ljubljani 1938–2008*, Ljubljana: Slovensko zdravniško društvo, 2014, str. 130–131.

51 Emil Ulaga, Razvoj avdio pedagoške dejavnosti v Ljubljani, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970, str. 16–27.

52 Stane Zaletel, Uvod, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970, str. 3–4.

Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, 2023 (www.zgnl.si).

Za individualno obravnavo G/N na področju usposabljanja, izobraževanja in razvoja je do leta 1985 poleg avdiologopedске dejavnosti delovala še svetovalna služba.⁵³ V avdiologopedskem oddelku so opravljali naloge na dveh področjih, in sicer z gluhi in naglušni in z govorno prizadetimi. Te naloge so bile individualne, tako slušne in govorne vaje z vsemi učenci Centra za rehabilitacijo sluha in govora, individualne slušne in govorne vaje pri najmlajših G/N v času po končani medicinski diagnostiki do vključitve v ljubljanski center, individualne slušne in govorne vaje integriranih gluhih in naglušnih predšolskih, šolskih otrok in učencev usmerjenega izobraževanja, ki so živeli doma in ki so hodili v redne vzgojno izobraževalne ustanove.⁵⁴

Danes na ZGNL še vedno skrbijo za individualni in celostni razvoj posameznika z logopedsko in surdopedagoško dejavnostjo, svetovalno službo in z drugimi dejavnostmi. Pri delu z G/N uporabljajo različne metode in pristope za uspešen razvoj slušnih in govornih sposobnosti. Predvsem pa izvajajo podporo in pomoč, da lahko posameznik kar najbolj razvije svoje potencialne. Strokovnjaki pri svojem delu pomagajo posameznikom tudi s sodelovanjem z drugimi strokovniki, starši in z različnimi strokovnjaki.

53 Vodilni in strokovni sodelavci Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana, Zavod danes, *Ob 85-letnici Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih in 40-letnici družbene skrbi za gluhih in naglušnih na Slovenskem* (ur. Vida Petrovčič), Ljubljana 1985, str. 13.

54 Vodilni in strokovni sodelavci Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana 1985, str. 13.

Poklicna šola

Poklicna srednja šola je bila sprva imenovana Vajenska šola, nato pa je nosila ime Center za rehabilitacijo sluha in govora.

Do leta 1964 je bila Vajenska šola samostojna pravna oseba, od tedaj pa je priključena Zavodu za usposabljanje slušno in govorno prizadetih. Tudi ime Vajenska šola se je šele leta 1970 spremenilo v Poklicno šolo, ki je prenehala obstajati s šol. l. 1982/1983.⁵⁵

Poklicno usposabljanje G/N je postalo integralni del splošno strokovnega usposabljanja v Sloveniji šele po drugi svetovni vojni. To je bila že do leta 1970/1971 zaključna stopnja v procesu usposabljanja in vključitve gluhih in naglušnih v samostojno življenje. Po drugi svetovni vojni je bila z odlokom Ministrstva za industrijo in rudarstvo dne 23. marca 1946 ustanovljena Šola za učence v gospodarstvu pri gluhonemnici v Ljubljani. Pouk na šoli se je pričel 13. aprila 1946 v obliki tečaja. S tečajem so si pridobili status kvalificiranega delavca za svoj poklic. Na tečaju sta bila dva zobotehniška praktikanta ter po en polkvalificiran mizar, pek, steklobrusilec, graver, torbar, pleskar, šivilja in kuharica. Glavni strokovni predmeti v prvem šolskem letu so bili državljanstvo, zgodovina, zemljepis, knjigovodstvo, kalkulacija in obrtno spisje. Za absolvente zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih ni bilo težko poiskati učnih mest, ker je ljubljanski zavod imel svoje učne delavnice za grafično, šiviljsko in torbarsko stroko. Do leta 1970/1971 so se gojenci uveljavili skoraj v vseh poklicih.⁵⁶

Učne delavnice

Učne delavnice Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani so bile ustanovljene z odločbo Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije št. VIII-2050/3 dne 9. marca 1948. Do leta 1953 so delovale tiskarna, litografija, knjigoveznica, galanterija in damska šivalnica. Delavnice so usposabljevale in zaposlovale gluhe in naglušne učence ter delavce. Leta 1952 so Učne delavnice razglasili za ustanovo s samostojnim financiranjem, leta 1954 pa za finančno samostojen zavod. S pravilnikom o invalidskih delavnicah iz leta 1961 je Svet za zdravstvo in socialno varstvo SR Slovenije izstavil odločbo, s katero so Učne delavnice 1. januarja 1962 začele poslovati kot Invalidske delavnice za profesionalno rehabilitacijo in zaposlovanje gluhih. Leta 1964 je bila izvršena ponovna reorganizacija zavoda in Učnih delavnic, tako da so Učne delavnice s statusom Invalidskih delavnic od samostojne pravne osebe spet prešle v sestav Zavoda za

⁵⁵ Jakopič, Savič 1986, str. 153.

⁵⁶ Stane Kavčič, Poklicna šola pri zavodu, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970, str. 42–43.

usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani kot organizacijska enota tega zavoda. Do šol. leta 1970/1971 so Učne delavnice imele še določene upravne in samoupravne pravice.⁵⁷ Tovrstne učne delavnice danes več ne obratujejo.⁵⁸

Nekaj pomembnih omemb pri izobraževanju G/N od 1995–2023

Na ZGNL strokovnjaki vedno razvijajo različne pristope in načrte za kakovosten šolski program in za uspešno integracijo svojih učencev na družbenem, kulturnem in izobraževalnem področju.

V šolskem letu 1995/1996 so pričeli uvajati model dvojezičnega šolanja za gluhe.⁵⁹ V šolskem letu 1996/1997 so otroke in mladostnike usposabljali v oddelkih predšole, osnovne šole, poklicne – srednje šole, v diferencialnem programu za pridobitev izobrazbe tehnika, mobilni obravnavi na terenu in rednih vrtcih in šolah. Ker so imeli v zavod vključene otroke in mladostnike z različnimi izgubami sluha – naglušne in gluhe, so metode dela prilagajali motnjam in otrokovim posebnim potrebam. Naglušne otroke in mladostnike so usposabljali po govorni metodi, gluhe v znakovnem jeziku, za učence, ki so imeli poleg slušnih izgub tudi dodatne motnje, pa so imeli izdelane posebne programe usposabljanja. V razredu sta poučevali dve učiteljici – z okvaro in brez okvare sluha. Ves pouk je potekal v znakovnem jeziku, slovenskega jezika pa so se učili s pisano besedo. V šolskem letu 1996/1997 so vpisali tudi prvo generacijo dijakov v diferencialni program po modelu 3 + 2, kamor so se lahko vpisali učenci, ki so bili na poklicni šoli zelo uspešni. Diferencialni program je trajal dve leti, možen pa je bil vpis za učence, ki so končali poklicno šolo z najmanj prav dobrim uspehom.⁶⁰ Leta 1999 so kot prva ustanova za mladostnike in osebe s posebnimi potrebami v Sloveniji pričeli izobraževanje odraslih G/N.⁶¹ Dne 16. junija 2000 je bil sprejet Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP), ki je objavljen v Uradnem listu št. 54/2000. Junija 2001 je komisija za usmerjanje otrok s posebnimi potrebami pričela delati in usmerjati otroke v ustrezne programe.⁶² 7. julija 2003 so pričeli veljati podzakonski akti Zakona o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (Uradni list št. 54/6. 6. 2003): Pravilnik o organizaciji in načinu dela komisij za usmerjanje otrok s posebnimi potrebami ter o kriterijih za opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev, ovir oziroma motenj otrok s posebnimi potrebami, Pravilnik o postopku usmerjanja otrok s posebnimi potrebami. 1. marca 2003

57 Ibid.

58 Kandare 1970, str. 45–46.

59 Alenka Levec, *Že spet ta šola – publikacija Zavod za usposabljanje slušno in govorno motenih*, Ljubljana 1996/1997, str. 2.

60 Ibid., str. 1–13.

61 ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2000/2001*, str. 7.

62 ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2001/2002*, str. 14.

je bila upravna pristojnost v zvezi z usmerjanjem otrok s posebnimi potrebami v programe vzgoje in izobraževanja prenesena na območne enote Zavoda Republike Slovenije za šolstvo.⁶³ V šolskem letu 2009/2010 so v zavodu usposabljali gluhe, gluhe s polževim vsadkom in naglušne otroke in mladostnike ter otroke in mladostnike z govorno-jezikovnimi motnjami (GJM). V programe za otroke z GJM so vključeni tudi otroci z motnjami avtističnega spektra.⁶⁴ ZGNL je največja slovenska ustanova za gluhe in naglušne otroke, otroke z GJM in otroke z avtizmom.⁶⁵ Zadnje desetletje prihaja v ZGN Ljubljana vse več otrok z avtizmom. Nekaj zadnjih let ti otroci že predstavljajo četrtno populacije otrok, ki jih obravnavajo v ustanovi. Drugi otroci v ZGNL so G/N in otroci z govorno-jezikovnimi motnjami. Otroke z avtizmom obravnavajo govorni terapevti ZGNL. Otroke z avtizmom imajo v vrtcu, še mnogo več v osnovni šoli, veliko jih je v srednji šoli, posledično jih imajo vsako leto več tudi v domu.⁶⁶ Podatki kažejo, da se število gluhih in naglušnih dijakov zmanjšuje, glede na skupno število vpisanih dijakov, povečuje pa se število dijakov z govorno-jezikovno motnjo in z avtističnimi motnjami.⁶⁷ Z Zakonom o otrocih s posebnimi potrebami, ki je bil potrjen 20. julija 2011, je bilo sprejeto, da od 1. septembra 2013 dalje lahko gluh učenec, učenka ali dijak ali dijakinja (v nadaljevanju učenec) spremlja pouk s tolmačem za slovenski znakovni jezik.⁶⁸ Integracija G/N učencev in dijakov s pomočjo tolmača poteka že od leta 2014. Za tolmačenje med govorjenim in vizualnim jezikom uporablja različne tehnike, ki so prilagojene gluhemu učencu oziroma dijaku. Med njegove naloge sodi tolmačenje pri pouku in tudi tolmačenje interakcij med vrstniki v šoli. Tako pomembno pripomore k vključevanju G/N učenca oziroma dijaka v socialno okolje. Od leta 2015 pa Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana ureja tolmačenje za učence in dijake v integraciji za osrednjo Slovenijo.⁶⁹ Danes so oddelki v srednji šoli heterogeni, sestavljajo jih gluhi in naglušni dijaki, dijaki s polževim vsadkom in dijaki z govorno-jezikovnimi motnjami. V zadnjih letih se v programe vključujejo tudi dijaki z avtističnimi motnjami. Naštete skupine dijakov imajo različne posebne potrebe, ki jih morajo strokovni delavci upoštevati in se jim prilagoditi tako v načinu podajanja učne snovi kot pri preverjanju znanja. Tako pouk poteka v normativno znižanih oddelkih (od 4 do 10 dijakov), prilagojene so metode in oblike dela, pri pouku je po potrebi prisoten tolmač, za vsakega dijaka

63 ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2004/2005*, str. 17.

64 ZGNL, *Publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2009/2010*, str. 10.

65 Živa Ribičič, Vanja Dolenc, Nataša Pavlovič Cvrtila, ZGNL in Erasmus+: Od začetkov do danes, *Cogito*, št. 13, 2017, str. 193.

66 Valerija Janhar Černivec, Katarina Lovšin, Otroci z avtistično motnjo v domu ZGNL, *Cogito*, št. 13, 2017, str. 148–149.

67 Bernarda Kokalj, Poklicno izobraževanje gluhih in naglušnih v ZGNL, *Izzivi in priložnosti gluhih na trgu dela* (ur. Petra Rezar), Ljubljana 2016, str. 15. 2017.pdf (pridobljeno 4. 6. 2023).

68 Nataša Kordiš, Sabina Pokovec, Natalija Rot, Gluhi učenci in dijaki v integraciji s tolmačem SZJ, *Cogito*, št. 13, 2017, str. 71.

69 Nataša Kordiš, Integracija s tolmačem v srednji strokovni šoli, *Cogito*, št. 14, 2019, str. 61–63.

je v sodelovanju s starši narejen individualiziran program, ki vključuje prilagoditve posebnostim posameznika, izobraževanje je časovno podaljšano za eno leto. V šoli imajo tudi odprti kurikulum in praktično izobraževanje, ki zajema praktični pouk v šoli in praktično usposabljanje z delom, ki ga dijaki opravljajo pri delodajalcih.⁷⁰ Pouk v srednji šoli se izvaja na štirih nivojih poklicnega izobraževanja (nižje poklicno izobraževanje, srednje poklicno izobraževanje, srednje strokovno izobraževanje in poklicno tehniško izobraževanje). Učenci, ki so uspešno končali osnovnošolsko obveznost in imajo ustrezno odločbo o usmeritvi, se lahko, glede na interese, sposobnosti in šolski uspeh, odločijo za enega od programov (grafično dejavnost, lesarstvo, strojništvo, tekstilstvo in računalništvo) v različnih stopnjah izobraževanja. Šolanje je zaradi posebnosti dela z gluhi in naglušnimi ter dijaki z govorno-jezikovnimi motnjami podaljšano (nižje poklicno izobraževanje traja 3 leta, srednje poklicno izobraževanje traja 4 leta, poklicno tehniško izobraževanje kot nadaljevanje srednjega poklicnega izobraževanja traja 2 leti, srednje strokovno izobraževanje traja 5 let). Programi, ki se izvajajo na ZGNL, so obdelovalec lesa, preoblikovalec tekstilij, pomočnik v biotehnikah in oskrbi, pomočnik v tehnoloških procesih, vrtnar, slaščičar, gastronomske in hotelske storitve, grafični operater, mizar, izdelovalec oblačil, oblikovalec kovin – orodjar, računalnikar, grafični tehnik, medijski tehnik, tehnik računalništva, lesarski tehnik, grafični tehnik, oblikovalec modnih oblačil, strojni tehnik. V programe se vključujejo tudi dijaki z avtistično motnjo.⁷¹

Sklep

V 123 letih se je šolanje gluhih in naglušnih v Ljubljani in na splošno v Sloveniji razvilo kot sad konstantnega in neutrudnega dela strokovnjakov na različnih področjih. ZGNL se lahko pohvali z 19 poklicnimi smermi. Zelo pomembna je bila uvedba znakovnega jezika, tolmača in drugih predmetov ter oddelkov za kakovostno integracijo v družbo. Ljubljanski zavod je skozi leta spreminjal imena s širitvijo svojega delovanja in s pridobivanjem mladine različnih starosti in z različnimi stanji od gluhih in naglušnih do mladine z govorno-jezikovnimi motnjami. Nedvomno velik napredek je bila uvedba znakovnega jezika pri šolskem pouku, uvedba tolmačev, različnih predmetov in oddelkov, integracija gluhe in naglušne mladine v družbo in reden šolski pouk s pomočjo polževega vsadka in tolmača. Razvidno je, da se je v različnih obdobjih število mladih v ljubljanski ustanovi povečevalo in izobraževanje se je vedno prilagajalo sodobnemu času. To je razvidno med drugim v pridobivanju izobrazbe različnih stopenj in v poklicnem usposabljanju za delo po šolanju. Šolanje se mladim prilagaja na individualni ravni, glede na njihove potrebe, s spodbujanjem razvoja potencialov ter samoza-

⁷⁰ Kokalj 2016, str. 16–19.

⁷¹ ZGNL, Publikacija – srednja šola 2021/2022. <https://www.zgnl.si/publikacija-srednja-sola/> (pridobljeno 4. 6. 2023).

vesti, s katerimi mladina sebe bolje spoznava. Zaposleni na ZGNL se posvečajo posameznikom, da bi se počutili dobrodošle in sprejete. Z njimi vzpostavljajo vzoren strokoven in oseben odnos. Dijake spodbujajo k medsebojnemu razumevanju in prijateljstvu. Zaposleni mladini čim bolj razumljivo podajajo učno snov. V šolsko in družbeno integracijo se vključujejo tudi starši in drugi strokovnjaki, ki za mladino iščejo najboljšo možno pot. V času izobraževanja pridobivajo širok spekter splošnega in strokovnega znanja za vsakodnevno življenje. Na ZGNL strokovnjaki za svojo mladino nedvomno skrbijo profesionalno, skrbno in odgovorno z nenehnim usposabljanjem, uvajanjem novih metod poučevanja in z motivacijskim delom.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije SI AS 2032 Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, 1900–1970 (Fond/zbirka). <https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=92515&refCode=SI%20AS%202032&type=&subId=&subLink=>
Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1597/008/015_00001 Pismo ravnateljstva Gluhonemnice v Ljubljani s Franom Ksaverjem Meškom, 1950.12.22 (Dokument). https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=1485366&refCode=SI_PAM/1597/008/015_00001&type=&subId=&subLink=

Spletni viri

Ivačič, Anita: *Gluhi niso gluhonemi*, Dnevnik. <https://www.dnevnik.si/1042373561> (pridobljeno 3. 6. 2023).
Kulovec, Marjetka: *Zgodba gluhe profesorice*, Metina lista. <https://metinalista.si/zgodba-gluhe-profesorice/> (pridobljeno 14. 5. 2023).
R., V.: *Jezik gluhoslepih temelji na dotiku*. <https://www.rtvsllo.si/dostopno/clanki/jezik-gluhoslepih-temelji-na-dotiku/515404> (pridobljeno 4. 6. 2023).
Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (ZUSZJ). <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO1713> (pridobljeno 10. 5. 2023).

Literatura

Anić Kuhar, Kristina, Blaži, Draženka, Horvatić Sanja, et. al: *Upute za prilagodbu ispitne tehnologije na ispitima državne mature* (ur. Sanja Horvatić), Zagreb 2010.
Bevc, Sebastjan, Koser, Marija, Lovrec-Krstič, Tina, Levart, Primož, Orthaber, Kristjan, Skok, Kristijan, Šučur, Minea, Turk, Neja: *Kratek priročnik znakovnega jezika: (breaking the silence)*, Maribor: Univerzitetna založba Univerze, 2016.
De Chaves, T. L., Soler, J. L., De León, Pedro Ponce: *First Teacher of the Deaf*, *Sign Language Studies*, 1005, 1974, št. 1.
Dermelj, Mirko: *Zgodovinski dogodki našega zavoda, Jubilejni zbornik Zavoda za gluho mladino v Ljubljani 1900–1950* (ur. Zvonko Ermenc, Vera Kmetec, Zora Pianec), Ljubljana 1950.

- Dobaja, Dunja: Gluho-nemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 2.
- Erissun, Per: *The history of deaf people : a source book*, Örebro: Daufr, 1993.
- Gannon, Jack R: *Deaf Heritage: A Narrative History of Deaf America*, Maryland: Silver Spring Md.: National Association of the Deaf., 1981.
- Grabnar, Marija: Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne* (ur. Jure Volčjak), Ljubljana 2017.
- Gros, Anton, Vatovec, Jagoda: Ali je vstavitve polževega vsadka varna metoda rehabilitacije in rehabilitacije gluhosti?, *Zdravniški vestnik*, 80, 2011, številka 5.
- Jakopič, Bogdan, Knavs, Bogdan: Duhovniki začetniki pouka za gluhe, *Konferenca Gluhi v Ljubljani nekoč in danes* (ur. Petra Rezar), Ljubljana 2014.
- Jakopič, Bogo: Delež slovenskih učiteljev gluhih pri strokovnem in splošno izdajateljskem delu, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970.
- Jakopič, Bogo, Savič, Ljubomir: *Pota do besede: pregled vzgoje, izobraževanja in usposabljanja slušno prizadetih na Slovenskem*, Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, 1986.
- Jakopič, Bogo: Začetek kranjskega ustanovnega zavoda za gluho-neme v Ljubljani, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, Ljubljana 1970, str. 153.
- Janhar Černivec, Valerija, Lovšin, Katarina: Otroci z avtistično motnjo v domu ZGNL, *Cogito*, št. 13, 2017.
- Kandare, Bojan: Program dela in razvoja učnih delavnic Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970.
- Kavčič, Stane: Poklicna šola pri zavodu, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Ulaga), Ljubljana 1970.
- Kokalj, Bernarda: Poklicno izobraževanje gluhih in naglušnih v ZGNL, *Izzivi in priložnosti gluhih na trgu dela* (ur. Petra Rezar), Ljubljana 2016.
- Kordiš, Nataša: Integracija s tolmačem v srednji strokovni šoli, *Cogito*, št. 14, 2019.
- Kordiš, Nataša, Pokovec, Sabina, Rot, Natalija: Gluhi učenci in dijaki v integraciji s tolmačem SZJ, *Cogito*, št. 13, 2017.
- Levec, Alenka: *Hura šola : Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 1997/1998*, Ljubljana 1997.
- Levec, Alenka: *Hura šola : Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 1998/1999*, Ljubljana 1998.
- Levec, Alenka: *Že spet ta šola : Zavod za usposabljanje slušno in govorno motenih Ljubljana 1996/1997*, Ljubljana 1996.
- Lindtner, Jurij, Škrk, Janez: *Sedem desetletij začasnosti Onkološkega inštituta v Ljubljani 1938–2008*, Ljubljana: Slovensko zdravniško društvo, 2014.
- Majer, Tanja, Batič, Ljiljana, Turk Haskič, Aleksandra: Gluhi in naglušni otroci in mladostniki v procesu vzgoje in izobraževanja – analiza stanja od leta 1995 do 2005 in vizija nadaljnjega razvoja področja, *Gluhi, naglušni in gluhoslepi na področju izobraževanja* (ur. Aljoša Redžepovič, Matjaž Juhart), Ljubljana 2005.

- Peet Lewis, Isaac: "The influence of the life and work of the abbe de l'Épée", *American Annals of the Deaf*, 35, 1890, št. 2.
- Pfifer, Ajda: Razvoj jezika in mišljenja pri gluhih otrocih : gluhi otroci gluhih in gluhi otroci slišočih staršev, *Psihološka obzorja*, 19, 2010, št. 4, 2010
- Redžepović, Aljoša, Juhart, Matjaž: *80 let organiziranega delovanja gluhih in naglušnih na Slovenskem: (1931–2011)*, Ljubljana: Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije, 2011.
- Ribičič, Živa, Dolenc, Vanja, Pavlovič Cvrtila, Nataša: ZGNL in Erasmus:⁺ Od začetkov do danes, *Cogito*, št. 13, 2017.
- Rogič Ožek, Simona, Pavlič, Matic, Krajnc Katja et. al: *Koncept umestitve slovenskega znakovnega jezika v slovenski šolski prostor*, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2019.
- Rudež, Anton: *Zgodovina in sedanja metoda njih vzgojevanja: 25 slik*, Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček, 1894.
- Skala, Anton: Nekaj misli ob štiridesetletnici, *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (ur. Rudolf Dostal, Drago Supančič), Ljubljana 1940.
- Uлага, Emil: Razvoj avdio pedagoške dejavnosti v Ljubljani, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Uлага), Ljubljana 1970.
- Vodilni in strokovni sodelavci Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana: Zavod danes, *Ob 85 letnici Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih in 40 letnici družbene skrbi za gluhih in naglušnih na Slovenskem* (ur. Vida Petrovčič), Ljubljana 1985.
- Vodstvo zavoda: *Prvo letno poročilo Kranjskega ustanovnega zavoda za gluhone-me*, Ljubljana: Kranjski ustanovni zavod za gluhone-me v Ljubljani, 1907.
- Zaletel, Stane: Uvod, *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih* (ur. Bogo Jakopič, Vera Kmetec in Emil Uлага), Ljubljana 1970.
- ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2000/2001*, Ljubljana 2000.
- ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2001/2002*, Ljubljana 2001.
- ZGNL, *Hura šola – publikacija Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana 2004/2005*, Ljubljana 2004.
- ZGNL, *Publikacija Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana 2009/2010*, Ljubljana 2009.
- Žele, Andreja, Bauman, Jasna: Slovenski znakovni jezik med normo in prakso, *Obdobja 30: Meddisciplinarnost v slovenistiki* (ur. Simona Kranjc), Ljubljana 2011.

Elektronska pošta

Odgovor na elektronsko sporočilo Sektorja za izobraževanje otrok s posebnimi potrebami, Direktorat za predšolsko vzgojo in osnovno šolstvo. 2. 2. 2003.